

કવિત્રી

૩

દેશનેતા

વિષય

શારદાપ્રભાદ વર્મા

યુગાન્તર કાર્યાલય • સુરત

દી. અહી આન

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી લેખકોના ગ્રંથોનું નિર્માણ]

અવધાનિક

૨૧૫૫૭

કિલો

૦.૨૫

ગ્રંથનામ

૨૨૫

વર્ગિક

૦૨૧૨૫૫૫૬

કોરમ

ક

દેશનેતાઓ

• લેખક •

શારદાપ્રસાદ વર્મા

યુગાન્તર કાર્યાલય
ગોપીપુરા • સુરત

અ • નુ - ક ન મ
મહાદેવ ગોવિંદ રા ન ડે
ગોપાળ કૃષ્ણ ગો ખ લે
સર પ્રીરોઝશા મ હે તા
સર સુરેન્દ્રનાથ બે ન ર જી
લો ક મા ન્ય ટિ જા ક
લા લા લ જ પ ત રા ય
દેશખંધુ ચિત્તરંજન દાસ

મોજાં ધી પીએ ? પૃ. ૩
દેશ માટે સંન્યાસી થયા ,, ૮
પોણોસો વર્ષ પર ,, ૧૨
સ્વદેશની સેવામાં ,, ૧૮
દેશ સેવાનો ધંધો ,, ૨૨
કેવા લા લા જી ! ,, ૨૮
દા ન વી ર - ક મ વી ર ,, ૩૨

આ આવૃત્તિમાં પૂંકું બેરંગી કર્યું છે
અને પ્રશ્નો ઉમેર્યા છે. બીજો ખાસ
ફેરફાર નથી. પ્રશ્નો વગેરે માટે ભાઈશ્રી.
દેશજી પરમારનો આભાર માનું છું.

આવૃત્તિ ચોથી .

જુન • ૩૯

પ્રકાશક રાજ પટલાઈ
ગોપીપુરા
મહાલ પુસ્તકાલય મંડળ તરફ
થા લેવાયલી વિદ્યાર્થીઓના
શિષ્ટવાચનની પરીક્ષાના પ્રશ્નો:

૧. ગાંધીજીના ગુરુ ગોખલે વિષે જે કંઈ જાણતા હો તે લખો.
૨. ચિત્તરંજનદાસની પ્રમાણિકતાનો સચોટ દાખલો આપો તથા તે દાનવીર-કર્મવીર સાથી કહેવાયા તે સમજાવો.
૩. નીચે જણાવેલી જાણતોમાંથી ગમે તે વસ્તુ વિષે દ્વંકમાં લખો:-
(૧) હિંદ લોકસેવક સમાજ (૨) ફરગ્યુશન કોલેજ (૩) ભારત સેવક સમાજ (૪) દુઃખી હિંદ (૫) તાજ વિનાનો રાત (૬) બંગાલનો સિંહ (૭) ગીતારાદય.
૪. સ્વદેશની સેવા માટે સર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ કરેલાં કામો દ્વંકમાં જણાવો.
૫. નરવીર લાલાજીને અમેરિકામાં કવી રીતે હિંદમાંથી પૈસા મળ્યા અને તેનો શો ઉપયોગ તેમણે કર્યો તે દ્વંકમાં વર્ણવો.

મુદ્રક • ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઈ નાયક • શ્રી 'અનાવિલ જન્ધુ' પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
• • • બરાનપુરી ભાગળ, ભાજવાળી પોળ, સુરત • • •
પ્રકાશક • રતીલાલ નાનાભાઈ તન્ના • યુગાન્તર કાર્યાલય : ગોપીપુરા • સુરત

મોજાં ઘી પીએ ?

એક બહુ મોટા માણસ. એવા મોટા કે એમની સલાહ અંગ્રેજ અમલદારો પણ લેતા. આવા મોટા માણસને ત્યાં નોકરોની તે કંઈ ખોટ હોય ? એમને ત્યાં તો પટ્ટાવાળાઓ, નાચકો, નોકરો એમ કેટલાય. એમ છતાં એમનું અંગત કામ તો એમનાં પત્ની રમાબાઈ જ કરે.

એક વખત સાહેબ પડ્યા માંદા. મંદવાડમાં ઊઘ તો શેની જ આવે ?

સાતઆઠ દિવસ વીત્યા બાદ એક દિવસ સાહેબની આંખ જરા મળી. રમાબાઈ આ જોઈ આનંદ પામ્યાં. વાહ, આજ તો સાહેબ નિરાંતે ઊઘ્યા ખરા.

પણ એમની સાથે રમાબાઈનેય સાતઆઠ દિવસના ઉબ્બગરા થયેલા. વળી મંદવાડનું કામ ને તેમાંય ચોતે જાતે જ બધું કરવાનું રાખતાં એટલે ખૂબ થાકી ગયેલાં; આજે તો વળી વિશેષ થાક્યાં હતાં, એથી સાહેબને ઊઘતા જોઈ રમાબાઈએ નોકરોને કહ્યું, “ ગણુ, આજે સાહેબને પગે તું ઘી ચોળ. જરા આડી પડીને હું હમણાં આવું છું. ”

નોકર પણ બિચારો ખૂબ થાકેલો. એને પણ ઉજાગર
તો થયેલા જ. એની આંખો ઉઘે એવી ઘેરાયેલી કે ન પૂછે
વાત. પણ નોકરથી કંઈ સોંપેલાં કામની ના કહેવાય ? એટલે
એ તો બેઠો સાહેબને ધી ચોળવા. પછી ધીની વાડકી લઈ,
હાથમાં પગ રાખી મંડ્યો ધી ઘસવા. ધી ઘસતો જાય ને
ઝોકું ખાતો જાય; વળી એનું માથું સાહેબના પગને લાગે,
ફરીથી એ ધી લે ને લગાડે.

આમ એ એના બેવડા કામમાં મશગૂલ થઈ ગયો. સાહેબ
જરા વાર રહીને જાગ્યા. જાગીને જુએ છે, તો આ એમને
નોકર એક કામમાં અનેક કામ કરતો દેખાયો. પગે ધી
ઘસતો રહે ને વળી સાથે સાથે પગ જોડે દોસ્તી પણ ખાંધતો
જાય. આમ છતાં એમને પગે ધી લાગતું નથી. બાકી એમણે
જરા ધ્યાન રાખી જોયું તો જણાયું કે એ કામ તો બરા-
બર કર્યું જાય છે; પણ પગને ધી ઘસવાને બદલે તે સાહેબના
મોજાને ધી ઘસે છે. મોજાને ધી ઘસાવવાની જરૂર નથી
છતાં મોજાં ભાગ્યેયોગે મળેલું ધી પીએ છે ને ગણુ પીવાડયે
જાય છે. બિચારાં મોજાં ! આવા મોટા સાહેબને ત્યાંનાં, છતાં
જન્મભરમાં કેઈ દિવસ ધી જોયેલું જ નહિ એટલે બસ,
ધી પીએ જ જાય છે ! ગણુ પણ એવો તલ્લીન થયેલો કે
ધી ઘસ્યો જ જાય છે ! ને મોજાં બને છે ધીએ લસલસતાં,
જાણે તરબોળ રસગુલ્લાં.

આ જોઈ સાહેબને ખૂબ હસવું આવ્યું. એ એટલે મોટેથી
હસ્યાં કે જોડેના ચોરડામાં સૂતેલાં રમાબાઈ ચોંકી ઊઠ્યાં.

રમાબાઈને હાતું કે હાથાં જરા આડી પડીને
જાઉં છું. પણ થાક અને ઉજાગરાને લીધે એમની આંખ

મળી ગઈ. અડધોએક કલાક થયો હશે ને એમણે આ હસવું સાંભળ્યું. એ તો બિચારાં એકદમ ગભરાઈ જ ગયાં. પણ પછીથી સાહેબ પાસે આવ્યાં; આવીને જુએ છે તો સાહેબનું હસવું માતું નથી. પૂછે છે તો ય સાહેબ હસ્યા જ કરે છે !

રમાબાઈ રાનડે

આથી એ વિશેષ ગભરાયાં. રમાબાઈને આમ ગભરાયલાં જોઈ એમણે કહ્યું, “અરે, ગભરાય છે શાની ? હું જાણું છું પણ આ તારો હાથો નોકર શું કરે છે તે તો જરા જો.”

“ચાકર શું કરે છે, તે વળી ઘી ચોળે છે.” રમાબાઈએ કહ્યું.

“અરે, જરા બત્તી લાવી તું જો તો ખરી એટલે બળર પડશે.”

રમાબાઈએ જ બત્તી પાસે લાવી જોયું. જોઈને એમનાથી પણ હસ્યા વિના ન રહેવાયું.

આ વાત બીજે દિવસે એમણે ઘરનાં બધાં માણસોને જમવા બેઠા તે વખતે કહી ને બધાંને ખૂબ હસાવ્યાં. આવી વાત કરવાનો એમને બીજો અવકાશ જ નહિ મળતો એટલે જમવા બેસતા ત્યારે કરતા. ને પછી તો બસ કામ, કામ ને કામ. સવારના ચાર વાગ્યે ઉઠે તે રાતના મોડથી સૂતા ત્યાં

જુઓ, લહેરી • પાંચમી

સુધી. એ તો કહેતા, “ જ્યારે કેઈ પણ માણસથી કામ ન થઈ શકે ત્યારે તેને જીવવાનું શું પ્રયોજન ? શું નિરુદ્ધમી અને નિરુપયોગી જીવન કરતાં મૃત્યુ વધારે પસંદ કરવા જેવું નથી ? ”

પણ પેલા ગણુનું શું થયું ? એ તો તમને કહેવું જ રહી ગયું. શું થયું હશે ? કહો જોઈએ.

એને કાઠી મૂક્યો હશે, એને દંડ થયો હશે; અરે, એને ખૂબ વઢ્યા તો હશે જ. નહિ ?

ના રે, એમાંનું કશું નહિ. એ તો બીજા સાહેબોની જેમ ન દંડ કરે, ન કાઠી મૂકે; બહુ વઢે પણ નહિ. જરા મીઠો ઠપકો દે. એથી વિશેષ કંઈ નહિ.

એક વખત બીજા એક નોકરે એમના હાથપગ ધોવડાવતાં ઉતાવળમાં ભૂલથી ગરમ પાણી રેડેલું; ને એક બીજો નોકર એમને ત્યાંથી ચોરી કરતાં પકડાયેલો. તો ય એમણે એવું કંઈ નહિ કરેલું. એમને થતું કે એ બિચારા ગરીબ નોકરો પર શા માટે ચીડાવું ?

આમ એમને હૈયે ગરીબોની દાઝ ખૂબ હતી. કેટલીક ગામડેથી આવેલા ગરીબ લોકો કેટલી વાર એમના આવવા જવાના રસ્તા પર સૂઈ ઊંઘી જતા. પટાવાળો એ લોકોને ઉઠાડવા કે ધમકાવવા જતો તો ઉલટા પટાવાળાને જ ધમકાવી એ લોકોને નિરાંતે ઊંઘવા દઈ જરા આપદા ભોગવી લેતા. રસ્તે જતો કેઈ ફેરીઓ, લાકડાની ભારી વેચનારી મજૂરણ કે એવું કેઈ મળે તો એનો બોજ પણ ઊંચકવામાં મદદ કરતા. આ આપણા સાહેબ સાહેબપણું ભૂલી જઈ એને માથે ભાર ચઢાવી આપતા.

એવા એ નિરભિમાની હતા એ
 બહુ માનપાનથી પણ દૂર રહેતા.
 પૂનાથી એમની બદલી થઈ. એ વડા
 ન્યાયાધીશ નીમાયા ત્યારે પૂનાના
 લોકોએ એમને ખૂબ માન આપવા
 માંડેલું : એટલું બધું કે આતશ-
 બાજીઓ જમાવેલી ને રસ્તો ફૂલનો
 બનાવવા માંડેલો. આ જોઈ એ
 મુકરર દિવસ કરતાં બે દિવસ
 વહેલા છાનામાના મુંબઈ ચાલી
 ગયેલા. એવાં માન શા સારું? આપણા ગરીબ દેશમાં આવો
 ખોટો ખર્ચ શા માટે!

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે

અને એમણે પૂનામાં લોકોપયોગી કામ પણ ખૂબ
 કર્યું હતું : એમ પૂના દ્વારા આખા દેશમાં જ તો. પૂનામાં કંઈ
 નહિ તો એમણે પચીસ સંસ્થા સ્થાપેલી ને એમના પ્રાણ
 બનીને નિભાવેલી : શું રાજકીય, સામાજિક કે ધાર્મિક,
 કોઈ પણ હિલચાલ હોય તો એ સૌ એમને આભારી.
 દેશમાં સ્વદેશી વિષે પણ પહેલવહેલો બોધ એમણે જ
 કર્યો હતો. મહાસભા સ્થાપવામાં પણ એમનો ભાગ અત્યંત
 મહત્વનો. વળી એઓ વિદ્વાન પણ બહુ મોટા. એમનાં
 ભાષણો અને પુસ્તકોમાં કંઈ નવી પણ ઉપયોગી માહિતી
 ને નવા સુંદર વિચારો હોય જ. એમનો અભિપ્રાય પણ
 બહુ વજનદાર ગણાતો.

આમ દેશની પ્રગતિ કરતી એકેએક પ્રવૃત્તિના એ દોરી
 ખેંચનાર; જાણે, અનેક જાહેર હિલચાલના પિતા જેવા
 મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે.

[૧૮૪૧-૧૯૦૧]

: પ્રશ્ન :

રાનડેને જાહેર હિલચાલના પિતા કેમ કહ્યા છે? એમને વિષે બીજી
 કંઈ વાત જાણો છો?

દેશ માટે સંન્યાસી થયા

એક તમારા જેવડો જ છોકરો. ત્રીજી ચોપડી ભણે. રોજ ને રોજ રાજ થતો નિશાળે જાય. ભણે ગણે ને પછી નિશાળથી 'જાય પાંસરો ઘેર.'

એક દિવસ શિક્ષકે દાખલો ગણવા આપ્યો. એ દાખલો એવો અઘરો હતો કે વર્ગમાં કેઈનેય ન આવડે. ને સાચે જ એ-ત્રણ છોકરા જ કરી લાવ્યા. ને તેમાંય ખરો તો એકનો જ.

શિક્ષકે પાઠ લેવા માંડ્યો. જે છોકરાનો દાખલો ખરો હતો તેને પહેલો નંબર આપ્યો.

ને પછી શિક્ષક જેમ જેમ દાખલા તપાસતા જાય તેમ તેમ એને છોકરાઓના દાખલા ખરાખર નહિ લાગે. શિક્ષક જોતા જાય, ચોકડી મૂકે ને પેલા છોકરાનાં વખાણ કરે.

ને આમ વખાણ કરતાં કરતાં શિક્ષક દાખલો સમજાવવા ઊઠ્યા.

પણ ત્યાં તો તેણે પહેલા નંબરના વિદ્યાર્થીને રડતો જોયો. રડતો જોઈને શિક્ષકે એને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. ને શાખાશીના બીજા એ શબ્દ કહ્યા.

પણ એ રડતો રહે ત્યારે શિક્ષક પાસે જાય ને ?

ઉલટો એ તો વધારે રડવા લાગ્યો. શિક્ષક જેમ જેમ એના દાખલાનાં વખાણ કરે તેમ તેમ એ વધારે ને વધારે રડે.

પછી તો શિક્ષક જાતે એની પાસે ગયા. માથે હાથ ફેરવ્યો. ત્યાં તો પેલાએ મોટેથી ભેંકડો જ મૂક્યો. રડતો રડતો એ બોલ્યો.

“સાહેબ, મને છેલ્લો નંબર આપો. મારાથી આ વખાણ સંભળાતાં નથી.”

ગાંધીજી

“પણ તેં કોઈને ન આવડે એવો દાખલો કર્યો તે.” શિક્ષકે કહ્યું.

“સાહેબ, એ દાખલો મેં કર્યો જ નથી. ચોટલે એની શાખાશી મને શાની?”

આ સાંભળી શિક્ષક આશ્ચર્યચકિત થાય છે. છોકરો કબૂલાત કરે છે.

“એ દાખલો મારાં ભાભીએ કરી આપ્યો છે. મને છેલ્લો નંબર આપો.” ને પછી એ ડુસકું ભરે છે.

કેવો પ્રામાણિક છોકરો!

કદાચ આવી પ્રામાણિકતા પર રચાએલા ચારિત્ર્યને લીધે એ ગાંધીજીના ગુરુ ગણાયા હોય!

પણ એ પહેલાં એણે મહેનત પણ કેવી આકરી કરી હતી! માળાપ મળે નહિ. ભાઈ એને ભણાવે, તે પણ

ગરીબ. એટલે વીશીના પૈસા બચાવવા હાથે રાંધે. તેલ ખૂટે એટલે રસ્તાના દીવે વાંચે. એમ એ ભણ્યો.

ભણી ઊતરીને એ પ્રોફેસર થયો. કલેક્ટર, યેરિસ્ટર કે એન્જિનિયર થઈ પૈસાદાર થવાના મનસૂબા ઘડવા લાગ્યો.

પણ એમ તો બધા ય વિચાર કરે છે. એમાં શું ? સારી રીતે સુખી થવાનો પ્રયત્ન તો પણ પણ કરે છે. એથી કંઈ દેશનું દળદર શીટે ?

આ વખતે એને ટિળક, આગરકર અને રાનડે સાથે પરિચય વધ્યો. અને જેમ એક દીવાથી બીજો દીવો પ્રગટે તેમ આ દેશભક્તોના સહવાસે એમણે પોતાનું સુખ જતું ક્યું ને દેશ માટે એ સંન્યાસી થયા.

સંન્યાસી થયા એટલે ભગવાં લૂગડાં પહેર્યાં એમ નહિ. પણ કમાવામાં ને પૈસા ભેગા કરવામાં જિંદગી ગાળવાને બદલે એમણે પોતાનું બધું દેશને ચરણે ધરી દીધું: કુશાચ બુદ્ધિ અને મહામહેનતે મેળવેલું જ્ઞાન, તન અને મન, આખું જીવન.

પછી સ્વદેશસેવાનું કામ કરતાં કરતાં આપણા દેશની હુકીકત રજૂ કરવા એ બે વખત વિલાયત ગયા. તેમાં એક વખત તો પચાસ દિવસમાં એમણે પિસ્તાળીશ ભાષણો કર્યાં.

અને એમનાં ભાષણો એટલે ? એવાં ભાષણો કે એની અંદર સરકારી રિપોર્ટમાંથી જ આપણા દેશની દુર્દશા દર્શાવતી એક પછી એક બધી વિગતો ભારોભાર રજૂ કરી હોય.

આ માટે એ દિવસોના દિવસો કામ કરતા, ઊભાગરા વેઠતા ને ભાષણોમાં મૂકવાના આંકડા ને હુકીકત મેળવતા. આમ મહામહેનતે એ ભાષણો તૈયાર કરતા.

આપણા પર મીઠાનો કર
છે એ તો સૌ કોઈ આજે
જાણે છે. એ કાઠી નંખાવવા
કે ઓછો કરાવવા એમણે
ખૂબ મહેનત કરી હતી.

શરૂઆતનું ભણતર આખા
દેશમાં મફત મળે એ માટે
પણ એમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો.

આવાં એમનાં ધારાસભાનાં
ભાષણો. મહાસભાના પ્રમુખ
તરીકેનું ભાષણ પણ એવું જ સરસ.

ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે

પણ આ બધા કરતાં એક મહત્ત્વનું કામ એમણે કર્યું.
અને તે એમના જેવા દેશસેવકો તૈયાર કરવાની એક સંસ્થા
કાઠવાનું : એનું નામ ભારત સેવક સમાજ-એમની સેવાના
મંદિરના કળશ જેવી. અને એના સ્થાપનારનું નામ,
ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે.

[૧૮૬૬-૧૯૧૫]

: પ્રશ્ન :

ગોખલેજી જાતે કેવા હતા ? હિંદની સેવા કરવાનું કામ
એમણે શા હેતુથી સ્વીકાર્યું ? ગાંધીજીને એમણે એવી શી વિદ્યા
શીખવી કે એ તેના ગુરુ થઈ શક્યા ? હિંદુસ્તાન દેશના દળદર વિષે
તમે શું જાણો છો ?

પોણોસો વર્ષ પર

મુંબઈ તો તમે જોયું હશે. ન જોયું હોય તો :
વિષે વાંચ્યું હશે; સાંભળ્યું તો હશે જ. કેવું મજાનું શહે
છે. મોટા મોટા રસ્તા, જ્યાં જુઓ ત્યાં વીજળીના દીવ
વીજળીની દ્રામ ને વીજળીની ટ્રેઈનો, બાગ ને બગીચ
ફરવાનાં ને રમવાનાં મેદાનો; ભણવાને સરસ નિશાળો :
કોલેજો, રહેવાને આલીશાન મકાનો.

પણ પહેલાં કંઈ મુંબઈ આવું નહોતું. સાંકડા રસ્તા
ગંદી ચાલો ને ઝાંખા દીવા હતા. આજે તો તમને સ્વપ્ન
પણ ખ્યાલ ન આવે એવું તે વખતે મુંબઈ હતું. :
વખતના મુંબઈ કરતાં તો કોઈ જૂની પુરાણી નગરી :
આજે સારી લાગે. ત્યાં કંઈ નહિ તો જૂનાં ભવ્ય ખંડે
તો જોવા મળે ને. આ તો તે પણ નહિ.

પણ આજથી પોણોસોક વર્ષ પર યુનિસિપાલિટીના
એક અમલદારને થયું કે મુંબઈ એ તો ઈલાકાની રાજધાની
મુંબઈ એ તો હિંદુસ્તાનનું મુખદ્વાર. પરદેશી પહેલવહેલે
હિંદુસ્તાન આવે ને મુંબઈમાં પગલાં પાડે. આવું મુંબઈ જો
આ દેશ વિષે એ કેવો અભિપ્રાય બાંધે ? ત્યારે મુંબા

યુરોપના શહેર જેવું બનાવ્યું હોય તો ? એવું સુંદર કેમ
ના બને ? એને શહેરોની રાણી બનાવી હોય તો ?

આમ વિચારી આ અમલદાર તો મુંબઈ સુધારી નાંખવા
મંડી પડ્યો. ને એણે મોટા મોટા રસ્તા બનાવ્યા, દીવા મુકાવ્યા,
ગલીચી ને ગંદવાડ કઢાવ્યાં. પેલી ક્રાફ્ટ મારકીટ પણ
એની જ બનાવડાવેલી. કેવી મારકીટ છે ? કેવું આગળ—
પાછળ ચોગાન છે ? આજના મુંબઈનાં મૂળ આમ એ
ક્રાફ્ટ મારકીટ બાંધનાર ક્રાફ્ટસાહેબને આભારી છે.

પણ આ બધું કરવા માટે પૈસા જોઈએ. સુધરાઈખાતા
પાસે એટલા બધા પૈસા નહિ, છતાં એ તો આંખ મીચીને
ખચ્ચો જ ગયો. લોકો પાસે કર લીધા; વધાર્યા પણ ખરા.
લોકોને આ જીલ્લમ લાગ્યો. તેઓ કંટાળ્યા : બબડ્યા.

અને લોકોએ આનો વિરોધ કરવા સભા ભરી.

પણ તે વખતે સભા ભરવી, ભાષણો કરવાં એ આજના
જેવું સહેલું નહોતું. આજે તો ચકલે ચકલે સભા ભરાય
ને હું ને તમે પણ બોલવા તૈયાર થઈ જઈએ. પણ તે
વખતે આમ નહોતું તે વખતે તો અમુક જાણીતા જ ને
ઘણુંખરું તો અંગ્રેજો કે એવા જ કોઈ સભા ભરે ને બોલે.
લોકોનો અવાજ રજુ કરવા માટે પણ એક જ મંડળ
અને તે પણ એવું જ.

એ મંડળમાં એક જીવાને ભાષણ કર્યું. હજી એને
પચીશ પણ પૂરાં થયેલાં નહિ. એ ઊગતો યેરિસ્ટર હતો હજી
એની વફીલાત પણ જામેલી નહિ. પણ એનો જીરુસો એવો કે
એનું ભાષણ સાંભળવા ઘણા લોક ગયા હતા. લોકોએ એમ

ધાર્યું હતું કે એ કાર્ડની સખત ઝાટકણી કાઢશે. સરકારની
પણ એ ટીકા કરશે.

અને એણે એમ કયું ખરું પણ એમ કરીને તેણે
સુધારાની તરફેણ કરી. જે કાર્ડ કરે છે એ સુધારાના
હિતમાં છે ને ભવિષ્યનો પાયો નાંખે છે. આવું કંઈક એમનું
કહેવું થયું.

લોકોને આ ન રુચ્યું. આવો છોકરો આમ આપણી
વિરુદ્ધ બોલે ? લોકોએ સભામાં તોપ્રાન માંડ્યું.

બીજે દિવસે પણ લોકોનું દળાણ મંડળ પર ખૂબ
થયું. મંડળને બીજી સભા મેળવી ઠરાવ કરવો પડ્યો, કે
આવું ભાષણ મંડળ મારફત થયું જ નથી. મંડળે જાહેર
કયું કે ભવિષ્યમાં એવું ભાષણ ગોઠવાશે નહિ.

જો આમ મંડળે ન કયું હોત તો એનું ખંડલ ત્યારે જ
ખંધાઈ જત. સાથે જાહેર કામના ચે રામ રમી જત.

એવી આપણી દશા હતી.

એ વખતે આમ કહેવું એમાં કેટલી હિંમતની જરૂર ?
જાહેર જુસ્સો ને લોકલાગણી પણ કેટલી જોઈ એ ? ત્યારે
આવો આ એક જ જીવાન હતો.

ને આમ એ જીવાને એના જાહેરજીવનના અને સાથે
સાથે દેશસેવાના ગણેશ માંડ્યા.

વળી વિરોધીઓની ટીકા કરવાની, લોકોનું હિત લોકોને
સંભળાવવાની એણે શરૂઆત કરી. જ્યારે કોંગ્રેસ-મહા-
સભાનો જન્મ પણ હિન્દુસ્તાનમાં નહોતો થયો ત્યારે. તેની
પહેલાં પંદર વર્ષ પર.

ત્યારપછી એક વખત લોકો ગવર્નરને માન આપવા
લેગા થયા હતા. ત્યાં એ વિરોધ કરવા ગયા હતા. પણ એ
જમાનામાં એવી સભામાં વિરોધ કરવા જવું એટલે ? કોઈ
સાથ ન આપે ને સૂર પણ ના પૂરે. એ એકલા જ જૂઝ્યા.

આ પણ કોંગ્રેસ મળી તે પહેલાં પાંચ વર્ષની વાત.
એ વખતે એટલું ય કરવા કોઈ તૈયાર નહોતા. રાજ-
કારણમાં ભાગલેવા જેવું લોકોને બહુ લાગતું નહિ. ત્યાં એ માટે
પોતાનો સ્વાર્થ જતો કરવા કોણ તૈયાર થાય ? બહુ થાય તો
થોડા સારી વકીલાત ધરાવનાર વકીલો, સરકારી અમલદારો
ને થોડા દાક્તર, ને વેપારીઓ થોડાથોડા ભાગ લેતા. તે
પણ ઘણુંખરું સભામાં હાજરી આપવા પૂરતો. બહુ થાય
તો પોતાનું ભાષણ સંભળાવવા ખાતર.

એ વખતે આજની જેમ લોકોને પોતાની સ્થિતિ એવી
લાગતી નહિ. લાગતી તો કહેતા નહિ. ને કોઈ એ માટે
આજની જેમ પોતાનું બધું ત્યજવા તૈયાર થતા નહિ.

એ વખતે આજની જેમ બધું સાદું જ ચાલતું એમ
નહિ. બહારનો ભપકો પણ લોકોને આકર્ષતો. અને આ
આપણા વકીલનો દબદબો તો અજાણ્યાને ય આંજી દે એવો
હતો એમનો કેટ સૌથી જુદો તરી આવતો. એ બહારગામ
જતા તો સાથે માણસોની ફોજ રાખતા. અરે, હુજમને
પણ સાથે લેતા એમ કહેવાય છે કે એનાં લૂગડાં પરિસથી
ઘોવાઈને આવતાં.

ને એ વકીલાત પણ એવી જ કરતા. કેટલીકવાર તો
સરકાર સામેનો કે અમલદાર સામેનો કેસ એ લેતા ને જીતતા.

એ વખતે સરકાર કેઈ જાહેરસેવા કરનારને ખિતાબ આપે તો લોકો એવી સરકારી કદરથી ખુશખુશ થતા. એનું માન વધતું. એને શહેરશહેરથી માનપત્રો ને ખુશાલીના સંદેશ મોકલાતા. આપણા આ જીવાનને પણ સરકારે કે. સી. આઈ. ઈ. ના ખિતાબથી નવાજી. સર ખનાવ્યા ત્યારે એમ જ થયું હતું. કેટલી યે સલાઓ એમને અલિનંદન આપવા મળી હતી. કેટલાં ય માનપત્રો અપાયાં હતાં. તેમાં મ્યુનિસિપાલિટીનું તો ખરું જ.

અરે, મ્યુનિસિપાલિટીથી જ એમનું જાહેરજીવન શરૂ થયું હતું. મ્યુનિસિપાલિટીના કેટલી ય વાર એઓ પ્રમુખ થયા હતા. સુધરાઈનું કામ કરવા માટે ઘણી ય વાર પોતાની મોટી શ્રી જતી કરી હતી.

આજે આપણને આવો ત્યાગ નજીવો લાગે, પણ ત્યારે તો ધારાસભામાં જવું એ બહુ મોટું માન ગણાતું, મોટી સેવા થતી એમ મનાતું; ત્યારે એ તો વિરોધ દર્શાવવા ધારાસભામાંથી પણ ચાલી નીકળેલો.

એ તો પોતાને ખરું લાગે તે જ કરવા પ્રયત્ન કરતો. પછી પરાજયના પડછાયા ઊતરતા દેખાય તો પણ એ વિજય મેળવવા મથતો: વિજય મેળવતો ને સામાવાળાને નમાવતો. એ વખતમાં એ જળજર માણસ ગણાતો.

એમનું પોત પણ એવું જ જળજરમાન: બધે ઝળકતું, બધે જ એમને સફળતા અપાવતું; સેનેટમાં, મ્યુનિસિપાલિટીમાં, ધારાસભામાં, મહાસભામાં, સરકારીખાતામાં, લોકસભામાં.

ને એ મહાસભાના પ્રમુખ પણ થયા હતા.

આમ છતાં એમને ય નમતું
આપવું પડ્યું હતું પેલી જાણીતી
સૂરતની મહાસભા:વેળાએ. એ વર્ષે
મહાસભામાં ભાગલા પડ્યા. એ
વખતે ઘાટાઘાટ ને ધમાલ એવી
થઈ ગયેલી કે ન પૂછે વાત. ત્યારે
એક દક્ષણી જોડો ક્યાંકથી આવી
પડેલો—આપણા આ સૌને ઠારતા
ને મોટા થતા ગયેલા જીવાન પર.

સર શ્રીરોઝશા મહેતા

પણ એથી શું ? જાહેરસેવા કરનારને માન સાથે અપમાન
માટે તૈયાર રહેવાનું જ. પણ ખરી સેવાની કદર તો છેવટે થાય
છે જ. અને અંતે કોઈને ન અપાયેલું એવું માન ફરી એકવાર
એમને મળે છે મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટી એમનો સુવર્ણ
મહોત્સવ ઊજવે છે. એમનું જાહેરજીવન એટલે મુંબઈ
શહેર અને શહેરસુધરાઈ. એમનું પહેલું અને છેલ્લું ભાષણ
પણ મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીમાં જ. અરે, એ મુંબઈના તાજ
વિનાના રાજા જ મનાતા. એ ઉત્સવમાં સરકાર ને પ્રજા
બંને સરખી રીતે ભજ્યાં હતાં.

અને એ પછી બીજું માન મુંબઈની યુનિવર્સિટી
આપવાનું નક્કી કરે છે; એમને એલ. એલ. ડી. ની ડિગ્રી
આપીને. એ પદવી પણ બહુ ઓછાને અપાય છે.

આમ, આવાં માન મેળવી, જીવનને સેવામાં—સુખમા
વિતાવી એ સૂએ છે અનન્ત શય્યામાં, એ સર શ્રીરોઝશા
મહેતા.

[૧૮૪૫-૧૯૧૫]

: પ્રશ્ન :

મજબાજ અને તાજ વગરના રાજા એટલે ? એ બે વચ્ચે શો તફાવત છે ?

સ્વદેશની સેવામાં

એક અધ્યાપક હતા. જુવાન ને ઉત્સાહી, બુદ્ધિશાળી ને મહેનતુ.

હજી હમણાં જ કોલેજમાં રહ્યા હતા. નવાસવા છતાં વિદ્યાર્થીઓને એ એટલા પ્રિય થઈ પડ્યા હતા કે ન પૂછે વાત.

આ પહેલાં એ બેવાર વિલાયત જઈ આવેલા. કલેક્ટર થયેલા. પણ કલેક્ટરીમાંથી રજા મળેલી. એ વિષે હવે પછીથી.

બીજીવાર ગયા ત્યારે બેરિસ્ટરનું લણવા માંડ્યું હતું. પણ પરીક્ષામાં સરકારે એમને બેસવા નહિ દીધા.

ને એમ ને એમ એ પાછા ફર્યા.

લોકોએ જાણ્યું કે એ બિચારો રવડી ગયો. પણ અંધ-કારમાંથી તેજરેખા ફૂટે તેમ આ નિષ્ફળતામાંથી એને સફળતા મળવાની હતી. એ વિષે પણ પછીથી.

અત્યારે તો એ નિરાશ થઈ ને પાછો ફર્યો ને પ્રોફેસર થયો.

પણ વિદ્યાર્થીને નવું નવું શીખવવાની એમને ખૂબ હોંસ હતી. સ્વદેશસેવાની પણ એવી જ હોંસ. એટલે એ કોલેજના વખતે કોલેજ જાય. પછી બાકીનો વખત જાહેરસેવામાં

ગાળે, મંડળે સ્થાપે, ભાષણે કરે. એમ કંઈ ને કંઈ આખો દિવસ કર્યા જ કરે.

પણ આમ એ ગમે તેટલું કામ કરે એથી કંઈ એને પગાર વધવાનો હતો ?

એમનો પગાર તો ફક્ત રૂપિયા બસોનો જ. પ્રોફેસર તરીકે કંઈ એને કલેક્ટર જેટલો પગાર મળવાનો હતો ? કંઈ બેરિસ્ટર જેટલું હુવે એ કમાવાનો હતો ? એ અમલદારી હુવે કંઈ એને મળવાની હતી ? કદી નહિ.

કદી નહિ શું ? અરે, આ જ વખતે એને એક રાજ્ય તરફથી નોકરી મળી. રૂપિયા સાતસોના પગારની. શરૂમાં જ રૂપિયા સાતસો. પછીથી એ વધીને કેટલા થાય ? વળી રાજની નોકરી. ને એના જેવો બુદ્ધિશાળી, મહેનતુ માણસ તો જલદીથી દીવાન પણ થઈ જાય.

આમ એને પૈસાદાર થવાની, રાજમાં જાણીતા થવાની, અમલદારી કરવાની ગયેલી તક પાછી મળી.

પણ એ એણે જતી કરી.

કેમ ? શું એ એવો વેદિયો હતો ? નહિ જ.

ત્યારે ? કંઈ કારણ ?

કારણ કે એમણે દેશની સેવામાં જિંદગી ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એમને આઈ. સી. એસ. (કલેક્ટર) ની પરીક્ષામાં વાંધો નડ્યો હતો. પરીક્ષા પાસ કરી કલેક્ટર થયા, ત્યારે એક નજીવા કારણસર એમની કલેક્ટરી રદ થઈ- નોકરીમાંથી રજા મળી. એ પાછી મેળવવા, પોતાની કેરિયર રજુ કરવા ઇંગ્લંડ ગયા. તો ત્યાં એમનું કોઈ સાંભળનાર જ નહિ. એ બેરિસ્ટર થવા ગયા તો ત્યાં પણ એમને સરકારી

નોકરીમાંથી રજા મળી હતી એ કારણે તો એમને પરીક્ષામાં
એસવા દેવામાં આવ્યા નહોતા.

આ બધાનું કારણ એમને હિંદીઓની પરવશતા લાગી.
અને એ દૂર કરવા એમણે નિશ્ચય કર્યો. તે જ દિવસથી,
વિભાગતથી પાછા ફરતા પહેલાં જ.

લોકોનો નજર એ રવડી ગયેલો દેખાતો ત્યારે એણે
દેશભક્તિનાં ભવ્ય સ્વપ્નાં રચ્યાં.

અને આ નિશ્ચયની આડે આવે એવી કોઈ પણ નોકરી
કરવા એ તૈયાર નહોતો.

હવે એણે—

સ્વદેશની સેવામાં લક્ષ્મીનો મોહ છોડ્યો.

સ્વદેશની સેવામાં સહેજે મળી આવતી અમલદારી
જતી કરી. ત્યારે આવો ત્યાગ કરીને એણે શું કર્યું?

કેમ, એ એમની રીતે તો દેશસેવામાં હિન્દુસ્તાન
આવ્યા ત્યારના જ લાગી ગયા હતા ને.

વળી એમણે એક પડી ભાંગતી નિશાળ હાથ ધરી.
તેને ખીલવીને કોલેજ કરી. વળી એમણે મંડળો સ્થાપ્યાં.
વિદ્યાર્થીઓને ને લોકોને રાજકાજની પહેલી તાલીમ આપી.
આજની જેમ ભાષણ કરવા ખાતર કોઈ દેશમાં ફરતું નહિ
ત્યારે એ તો વખતોવખત શહેરેશહેર જવા લાગ્યા. પોતાનો
મત રજુ કરતા ને લોકોને પોતાના મતના કરતા.

એમ કરતાં એમણે એક છાપું કાઢ્યું. જેલમાં પણ
એ જઈ આવ્યા. આમ જેલ જનાર એ પહેલો જ. મહાસભા
સ્થપાઈ તેની ય પહેલાં.

જાહેરફંડની યોજના કરનાર, લોકો પાસે નાણાં કઢાવી
દેશના કામમાં વાપરનાર પણ એ જ પહેલો હતો.

અને એ જ પહેલો હતો,
આજ ગાંધીજી ઉતરાવે છે એમ,
સ્ત્રીઓના હાગીના દેશસેવા
અર્થે ફંડમાં ભરાવનાર. એ જ
પહેલો હતો. જેણે સ્વદેશીની
પ્રતિજ્ઞા લીધી ને હજારો પાસે
લેવડાવી. આ સો વર્ષમાં તો એ
પહેલો જ હિંદી હશે કે જેનાં
દર્શન કરવા લોક સ્ટેશને સ્ટેશને
રાતના વખતે ય એકઠા થતા;
ભૂખ્યા ને તરસ્યા, ગામેગામથી
ચાલીને આવનારા.

સર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી

વિલાયત તો એ કેટલી ય વાર દેશની હકીકત રજૂ
કરવા ગયા હતા. મહાસભાના એ બે વાર પ્રમુખ થયા હતા.
પહેલીવાર તો એમણે ચાર કલાક સુધી ભાષણ આપ્યું હતું.
પણ એ ભાષણ કરનાર એવા કે ગમે તેટલો વખત બોલે
તો પણ સાંભળનાર સાંભળ્યા જ કરે, થાકે નહિ વળી ઘણા
એમના મતના ધાય એ જુદું. વળી વિલાયતમાં પણ
વિરોધીઓ વચ્ચે પોતાનો કંકે ખરો કરાવતા.

પણ એ ધારાસભાવાદી. ધારાસભામાં રહી, કાયદામાં રહી,
કાયદા મુજબ લડનારા. એટલે એ મ્યુનિસિપાલિટીમાં અને ધારા-
સભામાં ગયેલા. અરે, ધારાસભામાં તો લાગલગાટ વર્ષો સુધી.
પછી વડી ધારાસભામાં યે ખરા પ્રધાન પણ થયેલા. 'સર' બનેલા.

એમના વખતમાં લોકો એમને, ' બંગાળાનો સિંહ '
કહેતા. એમનું નામ તો તમે જાણી જ ગયા છો ને ?
સર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી.

[૧૮૪૮-૧૯૨૫]

: પ્રશ્ન :

સ્વદેશની સેવામાં સુરેન્દ્રનાથે શો ત્યાગ કર્યો ? ત્યાગ કરીને એમણે શું કર્યું ?

દેશસેવાનો ધંધો

શિક્ષક શુદ્ધલેખન (ડિક્ટેશન) લખાવતા હતા તેમાં 'સંત' શબ્દ આવ્યો. એક છોકરો એ શબ્દ ત્રણ રીતે લખી લાવ્યો: એક ઠેકાણે સંત, પછી સન્ત, ત્રીજે સન્ત આમ જુદી જુદી રીતે. શિક્ષક આ દોઢડહાપણ જોઈ ચીડાયા. છોકરાને ખોટું આપ્યું.

પણ એ ખોટું શાનું? ત્રણ રીતે 'સંત' લખી શકાય, એથી ત્રણ રીતે લખ્યું. શિક્ષક ખરાને ખરું કેમ નહિ આપે? આ વાત ઠેઠ મુખ્ય શિક્ષક સુધી પહોંચી. મુખ્ય શિક્ષકે જ્યારે ખરું આપ્યું ત્યારે જ એ છોકરો જાણ્યો.

દાખલામાં પણ એ એવું કરતો. શિક્ષક દાખલા લખાવે ત્યારે નોટમાં ઉતારવાને બદલે એ મોઢે ને મોઢે જ જવાબ આપી દે. ખરો જ જવાબ, હું. ને એ લખે નહિ તો પછી પાટીઆ પર તો કરવા જ શાનો જાય? ભાઈસાહેબના હાથ ચાકવાળા થાય ને. એ મોઢે ને મોઢે જ ગણી કાઢે.

આવાં એ ભાઈસાહેબનાં કામ. જે કરે તે ખરાખર કરે; ખરું કરે; ને પછી એને ખરું ઠરાવવા લડે: પછી ગમે તે હોય ને. એમ એમણે વિદ્યાર્થીઅવસ્થાથી માંડીને જીવ્યા ત્યાંસુધી કર્યું.

જરા વિચિત્ર નહિ વારુ ?

એની એક બીજી વિચિત્રતા કહું ? તમે કેાઈનાં લગ્નમાં ગયા છો ? પહેરામણી જોઈ છે ને. એ વખત વરને સસરાજી કેવા ઘરેણાં કપડાં ને બધું આપે છે; ઘડીઆળ ને વીંટી ને કંઈ કંઈ. તમે પણ પરણો ત્યારે એવું જ કંઈ લેવાના હશે. શું લેવાનો વિચાર છે ?

પણ એમણે તો ઘડીઆળ કે વીંટી કે છેડા કે સાયકલને બદલે સસરાજી પાસે પુસ્તકોનો ઢગ માગ્યો.

જેટલાં ઘરેણાં આપવાં હોય તેટલાં પુસ્તકો આપો.

એવો એ વાચનનો રસિયો. આવો વાંચનાર વિદ્વાન થાય કે નહિ ? ને સાચેજ એ વિદ્વાન થયો. એવો વિદ્વાન કે એની વિદ્વત્તા પર ભલભલા વિદ્વાનો ને પંડિતો પણ પ્રીદા થઈ ગયેલા.

એ એવા બુદ્ધિશાળી છતાં એમ એ. ની પરીક્ષામાં ત્રણ વાર નાપાસ થયા. એ પરીક્ષામાં પાસ ન થયા એટલે વકીલાતની પરીક્ષા આપી.

પણ ભગવાન જે કરે છે તે સારાને સારુ. જેની જિંદગી આખી કોર્ટકચેરીના કજીઆમાં જવાની હતી, તેને કાયદાની જરૂર હોય ને પગલે પડવાની હતી.

ને શરૂથી લડત ઊભી થઈ તે એક કે બીજી રીતે. જિંદગીના છેલ્લા દિવસ સુધી ચાલી. નીચલામાં નીચલી કોર્ટથી માંડીને તે ઇંગ્લંડની પ્રિવી કાઉન્સિલ સુધી.

ત્યારે શું એ એવો વકીલ હતો ? ના. એને વકીલાતની પરીક્ષા જ આપવા વિચાર નહોતો. એને તો એમ. એ.

થઈ. પ્રોફેસર થવું હતું. એને અધ્યાપક થઈ, જ્ઞાનની લાણી કરી દેશસેવા કરવી હતી. પણ એમ. એ. માં નાપાસ થવાતું હતું એથી એણે વકીલાતની પરીક્ષામાં એસી જેવા વિચાર કર્યો હતો. ને પહેલે તડાકે પાસ થઈ ગયા.

પણ એમને વકીલાત નહોતી કરવી. એ વકીલ થયા હોત તો અઢળક ધન ભેગું કરત. સાચુંજૂઠું કરી પૈસા ભેગા કરવાને બદલે એમણે દેશની વકીલાત કરી દેશમાં નવજીવન આણ્યું.

ભણવાનું છોડ્યું ત્યારથી એમણે દેશસેવાનું પ્રત લીધું ને એક નિશાળ કાઢી. નિશાળમાંથી કોલેજ થઈ. પેલી પૂનાની ફરગ્યુશન કોલેજ છે એ એમની ને એમના મિત્રોની રથાપેલી. વળી આગરકર^x સાથે મળી એ પત્રો શરૂ કર્યાં. અંગ્રેજીમાં મરાઠા નામનું એક ને બીજું કેસરી નામનું મરાઠીમાં.

પણ દેશસેવાના માર્ગમાં કંઈ ગુલાબો પથરાયલાં નથી હોતાં. હજી દોઢ જ વર્ષની એમની સેવા નોંધાઈ નહિ ત્યાં તો એમના પર મુકરદમો મંડાયો ને રૂપિયા પાંચ હજારના જામીન મંગાયા.

હજી નિશાળીઆ જેવા આ છોકરાઓ એટલા રૂપિયા ક્યાંથી લાવે? પણ એક અજાણ્યો માણસ એમની પાસે પહોંચી ગયો. જામીન અપાયા. અણીને વખતે સેવાની કદર થયા વિના રહેતી જ નથી.

પણ પછી એમને એકસો ને એક દિવસની જેલ ભોગવવી પડી.

^x જુઓ, લાડરી - દશમી

આવે જ પ્રસંગ ફરીથી એમને
જેલ મળી ત્યારે પણ બન્યો.

સરકારે તો તે વખતે એમની
પાસે રૂપિયા પચાસ હજારના
જમીન માગ્યા. ત્યારે પણ એમની
સાથે જેમને બહુ સંબંધ નહોતો
એવા બે ગૃહસ્થ નીકળી આવ્યા.
એમાંના એક તો ગૂજરાતી હતા.

આગરકર

પણ આ તો પહેલી જેલ પછી પંદર વર્ષની વાત.
આ દરમિયાન એમણે ખૂબ કામ કર્યું હતું.

એમનાં પેલાં બે છાપાં ઉપરાંત મ્યુનિસિપાલિટી,
કાઉન્સિલ ને યુનિવર્સિટીમાં પણ એ ગયા હતા. પૂનામાં
ચાલેલા જીવલેણ રોગ વખતે પૂનામાં જ રહી લોકોની
સારવાર કરી. પોતે એક ઇસ્પિતાલ પણ ખોલી. કહેવાય
છે કે લોકો સરકારી ઇસ્પિતાલમાં જવાને બદલે એમની
ઇસ્પિતાલમાં જવાનું વધારે પસંદ કરતા.

રોગની પછાડી તુરંત જ દુકાળ પડ્યો. ત્યારે પણ
ભૂખમરા સામે એમણે બાથ ભીડી હતી.

અને આ બધું કરતાં જે જે સરકારી દોષો જોતા તે
તે ગરમ ભાષામાં બતાવ્યે જતા.

પણ ત્યારે તો સરકાર વિરુદ્ધ કોઈ કંઈ બોલતું જ
નહિ. લોકોને તો આજની જેમ એ બધી બબર પણ
નહિ. તો પછી જેલ તે જાય જ કેણુ ? દેશભક્તિનો બુરસો જ
નહિ જેવો.

એ જીવસો લાવવા એમણે ગણપતિ અને શિવાજીના ઉત્સવ ઊજવવાની યોજના કરી હતી.

ને પછી પાછી દોઢ વર્ષની સજા થઈ. ફરી પાછું જેલમાં જવું પડ્યું.

આ વખતે તો બંગાળાએ પણ એમનો બચાવ કરવા બેઝેરિસ્ટર મોકલ્યા હતા.

ને સજા થયા પછી એમને છોડી દેવા માટે જાણીતા વિદ્વાનોએ-વિદેશી વિદ્વાનોએ પણ ચળવળ કરી, એમની વિદ્વતાથી ચકિત થઈને. સરકારે પણ છ મહિના વહેલા એમને છોડ્યા.

ને જેલમાંથી આવીને, ફરીને એ ભગવાન એના એ. એમણે એમનાં પત્રો સંભાળ્યાં ને એમનું દેશસેવાનું કામ.

ને આમ બેઘડક ધંધો જ દેશસેવાનો લઈ બેસનારને જેલ મળે એમાં કંઈ નવાઈ છે ?

ને વળી પાછી જેલ મળી: આ વખત છ વર્ષની.

ને જેલમાં જેમ જેમ એમને દુઃખ પડે તેમ તેમ એમનો સંદેશો દળાવાને બદલે વધારે ને વધારે ફેલાય.

ને એ પણ એવા કે જેલમાંથી આવે ત્યારે એવું એકાદ પુસ્તક લખતા આવે કે બધા વિચારમાં પડી જાય !

વિચારો પણ એટલા ગહન અને નવીન કે બસ. અભ્યાસ ને અનુભવ (પરિપૂર્ણ તો ખરા જ) એમાં ભરપૂર ભરેલા.

એમનું પહેલું પુસ્તક “આર્યોનું વેદકાળમાં રહે-
ઠાણ.” એમાં એમણે બતાવ્યું હતું કે આર્યો પોતાના મૂળ રહેઠાણ ઉત્તર ધ્રુવમાંથી ઊતરી આવ્યા છે. એ લોકો સુમેરુની આસપાસ રહેતા હતા.

છેલ્લીવારની જેલનું ફળ તે “ગીતારહસ્ય.” એ ગ્રંથ-

રત્ન તો ખરેખર છ વર્ષની
તપશ્ચર્યાનું કળ છે. મોટા
થાઓ ત્યારે જરૂર વાંચજો.

આ ગ્રંથો એવા મહત્વના
છે કે વિદ્વાનો કહેતા કે તમે
ખધી રાજકાજની ધમાલ છોડી
આવાં સુંદર પુસ્તકો લખો તો
આખા જગતમાં તમારી કીર્તિ
ફેલાશે; વિદ્યાની સરસ સેવા
થશે.

લો. બાળ ગંગાધર ટિળક

પણ એમને કીર્તિની દરકાર નહોતી. વણુમાગી કીર્તિ
એમનાં બાજુમાં ઠોકતી આવી હતી. ખરેખરું કામ કરનાર
માણસની પછાડી યશ પડછાયાની પેઠે આવે છે.

એમને આમ પુસ્તકો લખતાં આનંદ આવતો, પણ એ
આનંદ એમને હુરામ લાગતો. એમને તો સ્વરાજની હિલ-
ચાલ સૌથી અગત્યની લાગતી.

ને આમ એમણે જીવન ઘસી ઘસીને સ્વરાજમંત્રની
મહામૂલ્લી ભેટ ધરી. એ મંત્ર એમણે દેશના ખૂણેખૂણે
ફેલાવ્યો.

એમનું નામ નહિ જાણનાર હિંદુસ્તાનમાં કોઈ એ
નહિ હોય. કહો, આવ! લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિળકનું
નામ કોણ નહિ જાણે? [૧૮૫૬-૧૯૨૧]

: પ્રશ્ન :

‘કુસરી’ પત્ર જોયું છે? દેશસેવાનો ધંધો લઈ બેસનાર દેશનેતા
વિશે શું જાણો છો?

કેવા લાલાજી !

અમેરિકાના ગરીબ લત્તાના એક મકાનમાં હિંદુસ્તાનનો એક વકીલ કપાળે હાથ દઈ ક'ઈ ઊંડા વિચારમાં પડ્યો છે. એના ટેબલ પર ચોપડી, ચોપાનિયાં, પત્રિકા પડ્યાં છે; લખવા માંડેલા લેખો અધૂરા એમને એમ રહ્યા છે. એની પાસે એક વિદ્યાર્થી એવી જ દશામાં બેઠો છે. ભોંય પર ધોયેલાં ને ધોવાનાં કપડાં, માંજવાનાં વાસણો, રસોઈનો સામાન પડ્યો છે.

દેશમાંથી એને નિયમિત ખરચી મોકલાય છે. પણ ગમે ત્યારે વહેલીમોડી એને તે મળે છે. આજ કેટલાક દિવસ થયાં એ રોજ વાટ જુએ છે પણ પૈસા આવતા નથી. એવી દશામાં ગઈકાલે એક હિંદી વિદ્યાર્થી આવ્યો ને એનું દુઃખ રડ્યો. આપણા આ વકીલે એની પાસેનો છેલ્લો સેંટ એ વિદ્યાર્થીને આપી દીધો. એવા એ લાલાજી !

પણ હવે શું કરવું ? અમેરિકા જેવા દેશમાં પૈસા વિના કેમ ચલાવાય ? બંને જણ વિમાસે છે.

એવામાં ટપાલ આવે છે. લાલાજીની આંખ ચમકે છે. કાગળો લે છે ને ઝડપથી જુએ છે, ને હતાશ થઈ પાછા મેલી દે છે. ઘરનો એકે કાગળ નથી.

પછી પેલો વિદ્યાર્થી ટપાલ તપાસે છે. એક કાગળ ખોલે છે ને નાચી બેઠે છે. અંદર પાંચ હજાર ડોલરનો ચેક છે. સહુર્ષ પેલા વઠીલના હાથમાં એ મૂકે છે.

લાલાજી આ જુએ છે, સાથેનો કાગળ વાંચે છે. એનું હૈયું હુર્ષથી ઉભરાય છે.

અને હુર્ષ થેલું કેણુ ન થાય ?

પાસે પૈ ન હોય ત્યાં પંદર હજાર રૂપિયા આવે અને તે ય પોતાને માટે, દેશવાસીઓ મોકલે; કેાઈને કંઈપણ લખ્યા વિના. જ્યાં ઘેરથી થોડા પૈસા જ આવતાં વિલંબ થતો હોય ત્યાં આવી મોટી રકમ અજાણ્યા દેશવાસીઓ તરફથી મળી જાય ત્યારે કેવો આનંદ થાય ! ને ન એ રકમનો હિસાબ આપવાનો, ન એમાંથી અમુક રીતે ખર્ચવાની બંધી. બસ, એ જોઈએ તેમ વાપરે. મોજશોખમાં ઉડાવી દે તોપણ ત્યાં કેણુ એને પૂછનાર ? બસ, હવે તો એનું પૈસાનું દુઃખ પતી ગયું. નહિ વારુ ?

આ પૈસા xએની બેસન્ટે મોકલ્યા હતા. એના પર એ બાઈ આફ્રીન થાય છે. દેશવાસીઓની આ કદરદાનીની એ કિંમત કરે છે. પેલા વિદ્યાર્થીને કહે છે, “ બચ્ચા, હાર્ડીકર ! આ રકમ આપણને દેશસેવા માટે ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડશે. આખી રકમ એ ખાતે જમા કરી દો. ”

xજુઓ, લહરી પાંચમી

એની બેસન્ટ

ને ખમણા ઉત્સાહમાં આવી જઈ એ ટેબલ તરફ વળે છે, લેખન હાથમાં લે છે, ને વિદ્યાર્થીને પણ એવી રીતે કામે લાગી જવા ફરમાવે છે.

આમ એ પોતા માટે દેશની એક પૈ સરખી રાખતો નથી. પોતા પાસે બિલકુલ પૈસા નથી ત્યારે પણ.

કેવા એ લાલાજી ! કેવી એની દેશભક્તિ !

આ રકમ એ અમેરિકામાં, હિંદુસ્તાન વિષે માહિતી આપવામાં ખર્ચે છે. હિંદુસ્તાનથી બાર હજાર માઇલ દૂર વિરોધી વાતાવરણ વચ્ચે પાંચ વર્ષ સુધી સ્વદેશની સેવા કરે છે. હિંદુસ્તાનની હુકીકત રજુ કરતી દશ લાખ પત્રિકાઓ બહાર પાડે છે, ભાષણો કરે છે, વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપે છે, વળી પુસ્તકો લખે છે. એ વખતનું એમનું જાણુવા જેવું પુસ્તક 'તરુણ ભારત.' દેશમાં આવી એવું જ એક બીજું પુસ્તક એમણે લખેલું; 'દુઃખી હિંદ' નામનું. આ ઉપરાંત બીજાં પણ ખરાં મોટા થાઓ ત્યારે વાંચજો. એમનાં લખેલાં જીવનચરિત્રો પણ વાંચવા જેવાં છે.

દેશસેવા કરવાનું વ્રત તો એ વિદ્યાર્થી હતા ત્યારથી એમણે લીધેલું. વકીલ થઈ કમાણી કરતા ત્યારે પણ ગરીબો માટે, શિક્ષણ માટે, એ પૈસા આપતા હતા. એક કોલેજ સ્થાપી દુકાળમાં કામ કરેલું અને રાજપ્રકરણમાં જોડાવા માટે હુદપારી ભોગવેલી.

પણ એ તો અમેરિકા જતા પહેલાં. પછીથી સરકાર એમને દેશમાં આવવાની રજા આપે છે. એ દેશમાં આવે છે અને પાછા દેશસેવાનો જુડો ધરે છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાના એ

પ્રમુખ થાય છે. પછી એ જેલ
જઈ આવે છે. જેલમાંથી
આવીને વડી ધારાસભામાં
જાય છે. હિંદુઓનું સંગઠન
કરે છે ને મૃત્યુથી ડરતા કાયર
હિંદુઓમાં નવા પ્રાણ ફૂંકે છે.

વળી એ સ્થાપે છે દેશ-
સેવાનું જ જીવનભર વ્રત લે
એવા સાથીઓ તૈયાર કરવા
'હિંદ લોકસેવક સમાજ'

લાલા લજપતરાય

નામે સંસ્થા ને એ સંસ્થાને પોતાનું સર્વસ્વ દાન કરી દે છે.

એવામાં વિલાયતમાં ગોરાઓનું કમિશન નિમાય છે.
સરસાયમન એના પ્રમુખ છે. એ હિંદમાં આવે છે ને હિંદીઓની
સ્વરાજ માટેની લાયકાત જોવા બેઠે ફરે છે. હિંદીઓ એનો
વિરોધ કરે છે. જ્યાં જ્યાં કમિશન જાય છે ત્યાં ત્યાં વિરોધ
દેખાડવા સરઘસો નીકળે છે. લાહોરમાં એવું સરઘસ નીકળે
છે. સરઘસને મોખરે આ વીર ચાલે છે; ખખળી ગયેલી
તળિયત, વૃદ્ધ અવસ્થા છતાં ય. સરઘસ પર લાઠીની ઝડીઓ
વરસે છે: તડાતડ ફડાફડ કેટલાયને વાગે છે. એમને પણ
એક ચોટ લાગી જાય છે.

એ વાતને હજી સત્તર દિવસ વીત્યા નથી ત્યાં મૃત્યુના
ઓળા ઊતરે છે ને સ્વદેશના જાપ જપતા એ ચાલ્યા જાય છે.
આમ એ જીવે છે ને મરે છે દેશ માટે, એ નરવીર
લાલાજી: લાલા લજપતરાય.

[૧૮૬૫-૧૯૨૮]

: પ્રશ્ન :

અમેરિકામાં લાલાજીએ હિંદની શી સેવા કરી? લાલાજી હિંદ પાછા
ફર્યા ત્યારપછીની હકીકત કહો.

દાનવીર-કર્મવીર

“ પોતાના જૂના દેવાનો જાહેર રીતે સ્વીકાર કરી, દેવામાંથી છૂટા થયેલા નાદારે તે ચૂકવી આપ્યા એવો આ પહેલો જ દાખલો છે. ”

આવી રીતે કલકત્તાની કોર્ટના જસ્ટિસ ફેલેચરે એક અરજી પર ચુકાદો આપતાં, એ અરજી કરનારનાં વખાણ કર્યાં. આ વખાણને અરજી કરનાર વધારે લાયક હતો. કારણ એ વકીલ હતો. પોતાનો અસીલ માગણામાંથી કેમ છૂટે એ રીતે મુકરદમા અદાલતમાં રજુ કરવાનો વકીલનો તો ધંધો.

આ બનાવ પહેલાં સાતેક વર્ષ પર એમને અને એમના આપને નાદારી નોંધાવવી પડી હતી. એમ બન્નું હતું કે જ્યારે આ ભાઈ વિલાયતમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે એમના ભલા બાપ કોઈના જમીન રહ્યા હતા. મુદત જતાં સુધી જેના જમીન રહ્યા હતા તેણે પૈસા ભર્યા નહિ; એ વખતે આ બાપ-દીકરાની સ્થિતિ નબળી થયેલી એટલે પૈસા ક્યાંથી ભરે ? અને તે ચે કેટલા ભરવાના ? સો બસો, હજાર બેહજાર નહિ; ખાસ્સા ચાળીસ હજાર. આથી આપને અને દીકરાને દેવાળું કાઢવું પડ્યું.

આ વખતે બેરિસ્ટર થઈ
લાયતથી એ તરત જ આવેલા
વકીલાત કરવા માંડેલી, પણ
મનો ધંધો એવો ચાલે કે
થી અદાલતમાં જવાને દ્રામના
ના પણ ન મળે.

અરવિંદ ઘોષ

પણ એ માણસ જેટલો
દ્વિશાળી તેટલો જ ભાવનાશીલ
હો. થોડા વખતમાં શ્રી અરવિંદ
ધનો મુકરદમો ચાલ્યો.

મણે મહેનતાણું લીધા વિના તે ચલાવ્યો. અને ક્રાન્તિકારી
વળમાં સપડાયેલા પચગંબરને પોતાની વકીલાત કરવાની
વળ પદ્ધતિથી છોડાવી લાવ્યો.

દેશભરમાં એમની વકીલ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા જામી ગઈ.
વા તો કેટલાય કેસોએ મફત લડ્યા. પછી તો એમની પાસે
પરદાવા આવવા માંડ્યા ને એમની આવક વધતી જ ચાલી.

પછી એમની પાસે પૈસા ભેગા થયા. દેવાળું કાઢ્યાને
ત સાત વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. નહોતો કોઈ માગનાર
રણે બેસતો કે નહોતો કોઈ કાયદો, જે એમની પાસે
ગણું દેવું ભરાવી શકે. લેણદાર જાતે તો સ્વર્ગે સિધાવી
લેલો. મજેહુથી એ ગાડીઘોડે ફરતો હતો અને ફરી શકત.

પણ જેવા એટલા પૈસા ભેગા થયા કે એ કોર્ટમાં
જઈને પોતાના લેણદારના પુત્રને લખી જણાવ્યું.
હું કામ પાઈએ પાઈનું દેવું વાળી આપવાનું કર્યું:
જ સાથે. કેવા પ્રામાણિક !

ઓ, લહરી • ચોથી

આ માટે એ ફરીથી પગ ઘસતા થયા. આ મોટી રકમ આપતાં એમના ગાડીઘોડા ચે વેચાયા.

સૌને આ નવાઈભર્યું લાગ્યું. ન્યાયાધીશને આવે કેસ આ પહેલો મળ્યો.

પણ સમસ્ત વઢીલમંડળમાં એમની મુકરદમો મૂકવાની ને ટકાવવાની શક્તિ સૌથી ચઢી જાય એવી હતી. મુશ્કેલીવાળા કે નિરાશાભર્યા દાવામાં એ ખૂબ ખીલતી અને એમને વિજય અપાવતી. આમ એમની આવક પાછી વધતી ચાલી. એ એટલી તો વધી કે મહિને અઘલાળ રૂપિયા એ કમાતા. પણ જેમ જેમ એ કમાતા ગયા તેમ તેમ પૈસો વેરતા ગયા. કોઈ એમની પાસેથી પાછું ન જાય. અનેક વિદ્યાર્થીઓને એ ફી આપતા, અનેક અનાથોને એ પોષતા. કેટલીય સંસ્થાઓ અને આશ્રમે! એમનાં દાન ઉપર નભતાં. કવિઓ અને કલાકારોની પણ એ કદર કરતા. અરે, કોઈ વખત પોતાની પાસે હોય એટલા બધા જ પૈસા એ આપી દેતા: બેંકની ચોપડીમાં જોઈ, ખાતામાં હોય એટલા બધા જ. એવી રીતે એક વખત એમણે પંદર હજાર રૂપિયા જેવી સારી રકમ આપી હતી. બીજી વખતે એ આંકડો એમ પચાસ હજાર પર પહોંચી ગયો હતો. આ ગુમદાનોની કથા હેરત પમાડે તેવી છે. મોટા થાઓ ત્યારે જરૂર વાંચજો.

આમ એ કોઈને ચોપડે ચડ્યા વિના દાનનો ઠંઢરો પીટ્યા વિના, દાન આપ્યે જ જતા; કેને આપે છે એની ઝીણવટથી તપાસ કર્યા વિના. જેને જરૂર છે એને મળવું જોઈએ, એટલું જ એ વિચારતા. કોઈ આ માટે ઠપકો આપતું તો કહેતા કે વાદળી વરસી જાય છે. એ ક્યાં પડે છે તે કાંઈ જુએ છે? દુઃખીની-દરિદ્રોની સેવા એ પ્રભુસેવા છે.

આમ એ એકલા નીતિવીર
કે દાનવીર નહોતા. જ્ઞાનવીર
ને કર્મવીર ને ત્યાગવીર પણ
એવા જ હતા.

ચિત્તરંજન દાસ

એ કવિ પણ હતા. એમણે
અંગાળીમાં કેટલાંક સુંદર પુસ્તકો
લખેલાં. સામાહિક, માસિક પણ
ચલાવેલાં. એક અંગ્રેજી દૈનિક
પણ ખરું.

એ દુકાળપીડિતોની વહારે, રેલથી તારાજ થયેલાંની
સહાયે બધું છોડી દોડી જતા. એક વખત તો જાનના જોખમે
પણ મજૂરોને મદદ કરવા ગયા હતા.

આવો માણસ રાજકીય પ્રવૃત્તિથી અળગો રહે ખરો ?
ગાંધીજીએ અમલકાર શરૂ કર્યો. એમણે એનો પ્રચંડ
વિરોધ કર્યો. પણ મહાત્માની મોહિની સામે એનો વિરોધ
ગળી ગયો.

ને પછી દેશને ચરણે એમણે સર્વસ્વ હોમ્યું. અઢળક
આવકવાળી વકીલાત છોડી, દેશસેવામાં આખું ય જીવન
અર્પણ કર્યું.

અને સરકારે એમને જેલ બક્ષી. એમની પાછળ એમનાં
પત્ની, પુત્ર, બહેન એમ એમનું આખું કુટુંબ જેલમાં જઈ
બેઠું. પછી સુધારાઈના પ્રમુખ થયા, ધારાસભામાં ગયા,
પ્રધાનપદ આવતું પાછું ઠેલ્યું.

એવામાં એમને તાવ લાગુ પડે છે. દાકતરો આરામની
ભલામણ કરે છે. પણ આરામ એમને સાલે છે. માંદા માંદા
એ કામ કર્યું જાય છે.

એથી ઠાકતરો એમને હુવાફેર માટે દાર્જિલિંગ લઈ જાય છે. પણ ત્યાં ચે એ જ પતા નથી. ચોવીસે કલાક એ જ ધૂન; એ જ કામ, દેશસેવાનું : ગામડાંઓમાં શું કરવું, રાજપ્રકરણ કેમ રમવું, મ્યુનિસિપાલિટીમાં કઈ રીતે કામ કરવું.

અને વખતોવખત એ સાધુપુરુષ ભજન કરે છે; એવાં વૈષ્ણવી ભજન કે સાંભળનાર ભક્તિમાં તરબોળ થઈ જાય.

પણ આ બધી ધમાલમાં ચ એમની પાસે અત્યારે કશું નથી તોપણ, કેઈ દુઃખીને જોતાં એ ત્રાસી જાય છે. દેવું કરીને પણ આખ્યા વિના એ રહી શકતા નથી.

છેલ્લે મરણ નજીક આવે છે. એમની દેશસેવાની ભાવના એવી ને એવી તાજ છે. એમનાં ભજન ને એમનો વિનોદ એવાં ને એવાં ચાલે છે. એમનો ત્યાગ પણ એવો ને એવો તીવ્ર છે. એમનું છેલ્લું બાકી રહેલું, માટા મહાલય જેવું, આઠ લાખની કિંમતનું મકાન પણ એ દેશને ચરણે ધરે છે.

ને સુખે એ છેલ્લો શ્વાસ લે છે.

ભારતી રહે છે. પ્રજા એને અંજલિ આપે છે. દશ લાખનું ફંડ કરી, એના મકાનમાં એનું સ્મારક કરે છે: એમના જીવન જેટલું જ ઉપયોગી, સેવાસદન નામથી.

કદાચ ઇતિહાસકાર કહેશે કે આ જમાનામાં દાનવીર ત્યાગવીર, જ્ઞાનવીર, કર્મવીર, એવો એ એક જ માણસ થઈ ગયો: દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ. [૧૮૭૦-૧૯૨૫]

: પ્રશ્ન :

‘દેશબંધુ’ નો ઇત્કાળ દાસબાપુને કેવી રીતે મળ્યો? ‘દેશબંધુ’ ને તમે દાનવીર અને ત્યાગવીર શા માટે કહી શકો?

